

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

AZƏRBAYCANDA ƏCNƏBİLƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN NORMATİV TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Xəyyam İsmayılov *

Xulasə

Azərbaycanın hüquq tarixi çərçivəsində əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinə dair məsələ indiyə qədər bilavasitə araşdırma obyektinə çevrilməyə də, ölkəmizin tarixi təkamülünün müxtəlif mərhələlərində rast gəlinən tarixi qaynaqların və hüquqi mənbələrin məzmununda bu problemin müxtəlif təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məqalədə Azərbaycan hüudlarında əcnəbilərin hüquqi statusu probleminin qədimlərdən indiyədək olan vəziyyəti araşdırılır, onun normativ tənzimlənməsinin dərəcəsi aydınlaşdırılır və bu zaman müvafiq hüquqi aktlarda əcnəbilərlə bağlı müəyyən edilmiş normaların səciyyəvi cəhətləri təhlilə məruz qalır. Tarixilik, müqayisəlilik, obyektivlik və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmaqla tarixi-hüquqi faktların mahiyyətinə nüfuz edilir, bu problemlə bağlı müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hüquqi proseslər arasındakı əlaqələr açılıb göstərilir.

Açar sözlər: *əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti, hüquqi tənzimləmə, hüquq norması, tarixi-hüquqi faktlar, tarixi təkamül, hüquq və vəzifələr.*

Əcnəbilərin hüquqi statusu probleminin yaranma tarixi bəşər sivilizasiyası tarixində ilk dövlətlərin meydana gəlməsindən, insanların ərazi prinsipi üzrə bölgüsünün aparıldığı və «gəlmə» anlayışının üzə çıxdığı andan etibarən başlayır. Ayırı-ayrı tarixi mərhələlərdə «gəlmələrin» (əcnəbilərin) hüquqi vəziyyəti probleminin müxtəlif şəkildə həllini müşahidə etmək olar. Belə ki, qədim Romada «gəlmə» uzun müddət düşmən kimi qəbul edilmiş və bu baxımdan da onun qula çevrilə bilməsi mümkün hesab edilmişdir.

Eyni zamanda Romada kliyentela (kliyentelizm) institutunun yer aldığı və bu instituta görə roma vətəndaşının gəlmə ilə xüsusi razılışma bağlaya bilməsi, həmin razılışma ilə patron (patronus - himayədar) qismində öz kliyenti üçün müqavilə bağlamaq, onu torpaq sahəsi ilə təmin etmək, borc vermək, onun əvəzindən məhkəmədə çıxış etmək və onun hüquqi maraqlarını müdafiə etməyi öz öhdəsinə götürməsi mənbələrdən bəlli olur. Həmin fəaliyyəti həyata keçirməklə və kliyenti əvəz etməklə patron onun nümayəndəsi sayılmırdı, əksinə öz adından çıxış edirdi [10, s.32]. Kliyent öz növbəsində müharibə və dinc həyat şəraitində patrona xidmət etməyə borclu idi, onların arasındakı bağlılıq irsən keçirdi. Kliyentlər faktiki olaraq patronun ailəsinə daxil olmaqla, ailəyə aid bütün ziyafətlərdə iştirak etmək və ailə qəbiristanlığında dəfn olunmaq hüququna malik idilər. Patron və kliyent həm müxtəlif təbəqələrə, həm də üzvləri zənginlik və təsir baxımından fərqli olan eyni sosial qruplara aid ola bilərdilər.

* h.e.d., BDU-nun Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının professoru

Mənbələrdən əldə olunan məlumatlardan bəlli olur ki, patronat-kliyəntel münasibətləri kliyəntin nüfuzlu vəzifələrə (adi magistratlardan - kürül edil, pretor, konsul) layiq görüldüyü andan xitam olunurdu. Öz ləyaqətlərini (dignitas) və bundan irəli gələn nüfuzlarını (auctoritas) təsdiq etməyə, vəzifələr tutmağa səy göstərənlər kliyəntlərə həvəslə himayədarlıq edirdilər. Sonralar Roma imperiyasının digər xalqlarla sülh münasibətlərinə daxil olması gəlmə təbəələrin iştirak etdiyi məhkəmə çəkişmələrinin baxılması və həlli üçün xüsusi bir vəzifənin - pereqrinlər pretoru vəzifəsinin təsis olunmasına gətirib çıxardı [15, s.58].

XVII əsrin sonlarına qədər Qərbi Avropa ölkələrində demək olar ki, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin təminatına ras gəlmək mümkün deyildir. Nümunə üçün deyək ki, Almaniyanın hüququ əcnəbinin daxil olduğu və yerləşdiyi torpağın sahibinin mülkiyyətinə çevirməyə yol verirdi.

Avropa ölkələrində əcnəbilər yad dövlətdə onların qohumları tərəfindən miras olaraq saxlanılmış əmlak üzərində vərəsəlik hüququndan istifadə edə bilmirdilər. Yalnız Vestfal sülhünün bağlanmasından sonra, XVII əsrin sonlarından Avropa dövlətləri əcnəbilərə öz ölkələrinin təbəələri ilə bərabər hüquqlar vermiş oldular.

Orta əsrlər Avropa dövlətləri ilə müqayisədə Azərbaycanda əcnəbilər üçün bir sıra hüquqlar müəyyənləşdirilmişdir. Bu hüquqlar əsas etibarilə ticarət və ayrı-ayrı sənəd məlumatları istehsalı sahələrini əhatə etsə də, gəlmələr üçün bir sıra mülki hüquqlar da qanuncericilikdə təsbit edilmişdi. Nümunə olaraq, Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə I Şah Təhmasib tərəfindən 1566-cı ilin iyunun 29-da qəbul edilən əcnəbi tacirlərin hüquqi vəziyyətinə dair müvafiq fərmanı göstərmək olar. Fərmanda ingilis tacirləri üçün bir sıra imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur. Fərmanın məzmununda ingilis ticarət şirkətinin nümayəndələrinə Azərbaycanın bütün şəhərlərində gömrüksüz alver etmək, hər cür malların alın-b-satılması hüququnun verilməsi, bütün əyalət başçılarının, hakimlərin üzərinə ingilis tacirlərinə kömək etmələri, onları yad ünsürlərdən qorumaları, onlara zərər yetirmiş bütün şəxslərin cəzalandırılması ilə bağlı vəzifələrin qoyulması, şirkət nümayəndələrinə kimsənin borcu olduğu halda həmin şəxsin məhkəməyə gətirilərək borc pulların ödənilməsinin təmin edilməsi, sosial mövqeyindən və dərəcəsiindən asılı olmayaraq hər hansı bir şəxsin şirkət müvəkillərinin icazəsi və razılığı olmadan hər hansı malı, yaxud hədiyyəni almasının qadağan edilməsi, təsadüfən şirkətin tacirlərindən və ya qulluqçularından kimsənin şahın təbəələrindən kimi işə öldürdüyü halda, onların əmlakına toxunulmaması və bu işə qarışdırılmaması (belə halda əmlakın müsadirəsinə yol verilməməsi), eləcə də təqsirkardan qeyri heç bir şəxsin həmin işə qarışdırılmasının yolverilməz olduğu, tacirlərin hər hansı birindən alınmış borc məbləğlərinin sonradan onun özü olmadığı təqdirdə belə digər şirkət nümayəndələrinə qaytarılması, şirkət nümayəndələrindən alınmış və ya onlara satılmış malların sonradan qaytarılmasının qadağan edilməsi kimi müddəalar əks etdirilmişdi [5, s.173-174].

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldıqdan sonra və xüsusilə də, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Bakıya eləcə də, Azərbay-

canın digər quberniya və qəzalarına əcnəbilərin sürətli axını müşahidə olunurdu. Xüsusən də, ingilis sahibkarlarının Bakının neftli ərazilərini hərracla satın alınması prosesindəki fəallığı, almanların Azərbaycanın cənub-qərb ərazilərində - Daşkəsəndə, Göygöldə, Gədəbəydə mis yataqlarının istismarında dominant mövqeyə malik olması və s. bu dövrdə də əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinə diqqətin yönəldilməsini zəruri etmişdi. Bu baxımdan II Aleksandrın hakimiyyəti illərində Azərbaycanda daxil olduğu bütün Rusiya imperiyası ərazisində əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini dövlətin təbəələrinin hüquqi vəziyyəti ilə bərabərləşdirilməsi tendensiyasını müşahidə etmək olar. Belə ki, 1860-cı ilin 7 iyununda verilmiş fərmanla imperiya ərazisinə gələn əcnəbilər ticarət, torpaq münasibətləri, sənaye sferalarında ölkə təbbələri ilə bərabər hüquqlar əldə etmiş oldular. XX əsrin başlanğıcında əcnəbilərin hüquqları haqqında qanunvericilik dağınıq səciyyəyə malik idi, yəni əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzimləyən vahid akt qəbul edilməmişdi. Hələ XIX əsrin sonlarında əcnəbi təbəələrin fəaliyyət qabiliyyətini mihdudlaşdıran bir sıra qaydalara da təsadüf olunurdu. Xüsusən də, 1887-ci ilin mart ayının 14-də qəbul edilmiş fərmanla əcnəbilərə liman və şəhər məskənlərindən kənarında daşınmaz əmlak əldə etmək qadağan edilirdi. İmperiyanın yalnız 10 quberniyasında qanunun əsasında birbaşa enən xətt üzrə qohumlar və ər-arvad arasında daşınmaz əmlakın irsən olaraq ötürülməsi mümkün idi və bu zaman şərt olaraq, vərəsə heab olunan şəxsin imperiya ərazisində qeyd edilən fərmanın qəbuluna qədər məskunlaşması faktı müəyyən edilirdi. Bütün digər hallarda əcnəbi 3 il ərzində miras olaraq ona saxlanılmış daşınmaz əmlakı imperiyanın yerli təbəəsinə satmağa borclu olması müəyyənləşdirilmişdi. Bu qaydanın yerinə yetirilmədiyi təqdirdə isə daşınmaz əmlakın qəyyumluğa götürülməsi və kütləvi hərrac vasitəsi ilə satılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əcnəbilərin hüquqi statusu müəyyən cüzi istisnalarla cümhuriyyətin vətəndaşlarının statusu ilə tam olaraq eyniləşdirilirdi. Belə ki, 1918-ci il 28 may tarixli İstiqlal Bəyannaməsində ölkə ərazisində məskunlaşan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə öz hüquqlarının reallaşdırılması üçün, xüsusən də dinlərinin, dillərinin, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından geniş imkanların yaradılması təsbit edilirdi. Bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyini və iqtisadi sərbəstliyi önə çəkən Cümhuriyyət dönməsində əcnəbilərin ölkə iqtisadiyyatına sərmayə yatırmasına, şirkətlər, müəssisələr, müxtəlif təsərrüfat və mülkiyyət formalı sahibkarlıq təsisatları yaratmaqla bağlı hüquqi təminatı özündə əks etdirən bir çox normativ hüquqi aktlar işləyib hazırlanmış və qəbul edilmişdi.

Azərbaycanda əcnəbilər haqqında sosialist qanunvericiliyi özünün inkişafında bir neçə mərhələni əhatə edir ki, onlarda dövlətin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərinə uyğun şəkildə aparılır. Əcnəbilərə münasibətdə hüquq siyasətini müəyyən edərək Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti vətəndaşların bərabərliyi prinsipini başlanğıc kimi götürmüşdür. Bu prinsip respublikanın heç bir dövləti ittifaqın tərkibinə daxil olmadığı və demək olar ki, de-yure müstəqil olduğu dövrdə qəbul olunmuş 1921-ci il Konstitusiyasında əks etdirilmişdir. Kon-

stitusiyanın 11-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti bütün millətlərin əməkçilərinin həmrəyliyindən çıxış edərək, respublika ərazisində yaşayan əcnəbilərə əmək məşğuliyyəti üçün Azərbaycan vətəndaşlarına - fəhlə sinfinə və muzzdlu əməkdən istifadə etməyən kəndlilərə məxsus olan bütün siyasi hüquqları verir və yerli sovetlərin belə əcnəbilərə hər hansı mürəkkəb formallıqlar olmadan Azərbaycan vətəndaşlığının verilməsi hüququnu tanıyır [22]. İlk Konstitusiyanın sonrakı, yəni 12-ci maddəsində öz ölkələrində siyasi və dini cinayətlərə görə təqib olunan bütün əcnəbilərə Azərbaycan tərəfindən sığınacaq hüququnun verilməsi təsbit olunurdu. Əcnəbi zəhmətkeşlər nəinki sosial-iqtisadi və şəxsi hüquqlar baxımından, həm də siyasi hüquqlar nöqtəyi nəzərdən yerli vətəndaşlarla hüquq bərabərliyi əldə edirdilər.

Sonralar əcnəbi zəhmətkeşlərin hüquqlarının yerli vətəndaşların hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi prinsipi özünü bir sıra aktlarda əks etdirmiş oldu. Bunların sırasına Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 26 iyun 1925-ci il tarixli “Əcnəbilərə torpaqdan istifadə hüququnun verilməsi haqqında” qərarını (26, №41, m.303), MİK və XKS-nin 3 sentyabr 1926-cı il tarixli “Sovetlər İttifaqında müvəqqəti məskunlaşan əcnəbilər haqqında” qərarını (27, №59, m.439) və s. kimi normativ aktları aid etmək olar. Əcnəbilərin hüquqi məsələləri öz ifadəsinin Azərbaycan Respublikasının digər xarici dövlətlərlə bağladığı ilk beynəlxalq müqavilələrdə də tapmışdır. Nümunə olaraq, Azərbaycanın Türkiyə ilə 16 mart 1921-ci il tarixli müqaviləsini, İranla 26 fevral 1921-ci il tarixli müqaviləsini, həmçinin İtaliya, İsveç, Avstriya, Norveç və digərləri ilə bağladığı razılaşmaları göstərmək olar.

Əcnəbilərlə bağlı qanunvericiliyin inkişafında Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasının qəbulu mühüm bir mərhələ oldu. Konstitusiya şəxsiyyətin sosial-iqtisadi hüquqlarının dairəsini və məzmununu genişləndirdi, siyasi və şəxsi hüquq və azadlıqların əlavə təminatlarını müəyyənləşdirdi, sinfi əlamət üzrə hüquqların məhdudlaşdırılmasını ləğv etdi.

Azərbaycanın 1978-ci ildə qəbul edilən sayca 4-cü Konstitusiyası vətəndaşların bərabərliyi prinsipindən çıxış etməklə əcnəbilərin hüquqi statusu haqqında başlıca normaları da təsbitlədi. Əcnəbilərlə bağlı hüquqların təfərrüatları hələ Sovetlər Birliyi dövründə qəbul edilmiş əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında silsilə qanunlarda ifadə edilmişdir. O dövrün mülki qanunvericiliyində əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə müəyyən hüquqlar verilsə də, mülki-hüquqi münasibətlərin tam subyektivi qismində hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan vətəndaşlar və hüquqi şəxslər çıxış edirdilər. Onu da qeyd edək ki, 1938-ci il avqustun 19-da qəbul edilmiş “Vətəndaşlıq haqqında” qanunla SSRİ vətəndaşlığına qəbulun yalnız İttifaqın Ali Sovetinin Rəyasət heyəti və müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin Rəyasət heyətlərinin prerogativi olduğu göstərilirdi. Lakin müttəfiq respublika sovet vətəndaşlığına yalnız onun ərazisində yaşayan əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri qəbul etmək hüququna malik idisə, İttifaqın Ali Sovetinin Rəyasət heyəti göstərilən şəxslərlə yanaşı, xaricdə yaşayan şəxsləri də sovet vətəndaşlığına qəbul edə bilərdi. Eyni

zamanda öz ölkəsində siyasi baxışlarına görə müəyyən təqiblərə məruz qalan əcnəbilərə siyasi və diplomatik sığınacağı verilməsi ilə bağlı məsələlər də həmin dövrdə özünün hüquqi həllini tapmışdı.

Məlumdur ki, əcnəbilər hüququn, əsasən də Konstitusiyaya hüququnun xüsusi kateqoriyasını təşkil edir və dövlətlə spesifik münasibətlərə malikdirlər. Ümumiyyətlə, “əcnəbi” anlayışı haqqında məsələnin özü də müəyyən maraq kəsb edir. XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına nəzər salarkən, aydın olur ki, əcnəbilər dedikdə digər dövlətlərin təbəələri və yaxud vətəndaşları sayılan, rus təbəəliyinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra isə Azərbaycan vətəndaşlığına malik olmayan şəxslər başa düşülür. Beləliklə, “əcnəbi” anlayışı ilə müvafiq dövlətin ərazisində olsa da, onun vətəndaşları sayılmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər əhatə olunur. Bu da öz növbəsində belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “əcnəbi” anlayışı “əcnəbi vətəndaş” anlayışı ilə eyniləşdirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslər əcnəbi hesab olunmurdular.

“Əcnəbi” anlayışının müəyyənlişməsi ilə bağlı belə qayda 1977-ci il SSR İttifaqının və 1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyasının qəbulunadək mövcud olmuşdur. Məhz bu iki əsas qanunun qəbulu nəticəsində hüquqi ədəbiyyatda yeni yanaşma və mükəllimələr ortaya çıxmış oldu. Belə ki, “əcnəbi” anlayışı ilkin, köklü anlayış olmaq etibarilə özündə iki kateqoriya şəxsləri, yəni əcnəbi vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri əks etdirmiş oldu [7, s.25]. Bununla bağlı öz mövqelərini əsaslandıran müəlliflər 1977-ci il SSRİ və 1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyalarının normalarına istinad edirdilər. Həmin normalarda “əcnəbi vətəndaşlar”, “vətəndaşlığı olmayan şəxslər”, “əcnəbilər” kimi anlayışlar təsbit olunsada, yalnız ilk iki anlayışın müəyyənlişdirilməsinə rast gəlmək olar. Digər tərəfdən “əcnəbi” anlayışının genişləndirilmiş şərhini təklif etməklə tədqiqatçılar 24 iyun 1981-ci il tarixli “SSRİ-də əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında” qanuna iqtibas edirdilər. Belə ki, həmin qanunun 32-ci maddəsində göstərilədiyi kimi, SSR İttifaqının qanunvericiliyində başqa norma müəyyənlişmədiyi təqdirdə bu qanunun müddəaları vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olunur [8, s.26].

Bir sıra müəlliflər “əcnəbi” anlayışının genişləndirilmiş şərhini ilə razılaşmayaraq, qeyd edirlər ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu əcnəbi vətəndaşların hüquqi status ilə müqayisədə mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü həm də onda ifadə edir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən fərqli olaraq əcnəbi vətəndaşlar həm olduğu ölkənin yurisdiksiyasına, həm də öz ölkəsinin yurisdiksiyasına tabelikdədirlər, yəni onlar olduqları ölkənin qanunlarının hüquqi qüvvəsi altında olmaqla yanaşı, vətəndaşı olduğu ölkənin də qanunlarının hüquqi qüvvəsinə tabedirlər. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə yalnız ərazisində məskunlaşdıqları dövlətlə hüquqi əlaqələrə malikdirlər. Məhz bu əsasla onlar, yəni tədqiqatçılar hesab edirlər ki, əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu fərqləndirilməlidir [9, s.5]. Belə qənaətə gəlinir ki, hüquq tətbiqetmə baxımından, daha dəqiq ifadə edilsə, hər iki kateqoriya şəxslərin

olduqları dövlətdə hüquqi vəziyyətlərinin əhatəli şəkildə tənzimlənməsi onların vahid “əcnəbi” termini altında birləşdirilməsini mümkünsüz edir. Digər tərəfdən, hüquq, azadlıq və vəzifələrin eyniliyi, məsuliyyəti məsələlərinin də eyni prizmadan həll edilməsi bu kateqoriya şəxslərin vahid bir termində birləşdirilməsi üçün əsas zəmin qismində çıxış edə bilməz [2, s.25].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci yanaşma daha məqbul hesab oluna bilər. Belə ki, “əcnəbi” anlayışı “əcnəbi vətəndaş” anlayışı ilə uyğunluq təşkil edir və bu iki anlayış eyni mənalı ifadələr kimi istifadə olunmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda əcnəbilərin statusunun müəyyənləşdirilməsi zamanı onların olduqları dövlətdə təsnifatının müəyyən kateqoriyalar əsasında aparılması təklif olunur: 1) onların gəlişinin məqsədi; 2) ölkədə qalma müddəti ilə; 3) olduğu dövlətin yurisdiksiyasının əcnəbilərə şamil edilməsi (aid edilməsi) dərəcəsinə görə [2, s.31].

Müasir mərhələdə Azərbaycanda fəaliyyətdə olan 1995-ci il Konstitusiyası da əcnəbilərin hüquqi statusunun ümumi başlanğıcları öz təsbitini tapmışdır. Konstitusiyanın 69-cu maddəsinin I hissəsinin tələbinə görə, “əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər” [1, s.22-23]. Konstitusiyanın bu normasının əsasında belə kateqoriya şəxslərin hüquqları Azərbaycan Respublikasının “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında” 13 mart 1996-cı il tarixli qanunu [23] ilə, daha sonra isə 2013-cü il avqust ayının 1-dən qüvvəyə minməklə həmin qanunun ləğvini nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi [21] ilə təfərrüatlı şəkildə tənzimləməyə məruz qalmışdır.

Bütövlükdə götürdükdə, əcnəbi vətəndaşların konstitusion-hüquqi statusunun məzmunu onların əsas hüquq və azadlıqları ilə müəyyən edilir. 1995-ci il Konstitusiyasının müddəələrindən də görüldüyü kimi, müasir cəmiyyətimizdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu səciyyələndirən hüquqların, azadlıqların və vəzifələrin vahidliyi prinsipi tam həcmdə əcnəbi vətəndaşlara da şamil olunur. İstisna olaraq Konstitusiyanın 69-cu maddəsinin II hissəsində göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının yalnız beynəlxalq hüquq normalarında və Azərbaycan Respublikasının qanunlarında müəyyən edilən hallarda məhdudlaşdırıla bilməsi nəzərdə tutulur. Əcnəbilərin bütün hüquq və vəzifələrini şərti olaraq mülki, siyasi və sosial-iqtisadi hüquqlara və vəzifələrə bölmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əcnəbilər, eləcə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər milli və irqi mənsubiyyətindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, tutduğu vəzifədən, yaşayış yerindən, ictimai birliklərə mənsubiyyətindən, dinə münasibətindən, baxışlarından, həmçinin də digər bu kimi hallardan asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdirlər. Azərbaycan Respublikasının əra-

zində əcnəbi vətəndaşlara münasibətdə onların milli qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi məhdudiyyətlərin tətbiqi yolverilməz hesab olunur.

Azərbaycanda əcnəbi vətəndaşlara verilən əsas hüquq və vəzifələr onlara, belə demək mümkünsə, “milli rejim”in tətbiqi ilə şərtləndirilir. “Milli rejim” isə əcnəbilərin prinsip etibarilə (lakin qeyd-şərtsiz olmayaraq) Azərbaycan vətəndaşlarına bərabər tutulmasını ehtiva edir. Onu da qeyd edək ki, milli rejim çərçivəsində müəyyən məhdudiyyətlərin olması mümkündür. Belə ki, “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq əcnəbilər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların üzvü ola bilməzlər (maddə 20); dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarınəseçkilərdə iştirak edə və onlara seçilə və həmçinin ümumxalq səsvermələrində (referendumlarda) iştirak edə bilməzlər (maddə 21); hərbi mükəlləfiyyət daşımirlər (maddə 22).

Milli rejim qarşılıq nəzərə alınmadan tətbiq olunur. Bununla belə, qanunvericilik Respublika hökuməti tərəfindən tətbiq edilə bilən retorsiyanı müəyyən edir ki, bu da ölkə vətəndaşlarının müvafiq xarici dövlətdə hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına cavab tədbirini nəzərdə tutur. Nümunə olaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəllə-sinin 440.3-cü maddəsində öz ifadəsini tapmış müddəanı göstərmək olar. Həmin maddədə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosesual hüquqları üzrə xüsusi məhdudiyyətlərə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudiyyətləri müəyyən edilə bilər [24].

Retorsiyalar beynəlxalq hüquqi sanksiyalara aid edilir və beynəlxalq təcübədə demək olar ki, hər yerdə tətbiq olunur [25]. Əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı milli rejim prinsipinin tətbiqi ilə əlaqədar öz dövlətlərində əcnəbi vətəndaşlara verilən hüquq subyektliliyinin həcmi onların digər dövlətin ərazisində olduğu dövrdə bir qədər geniş formada ola bilər. Bununla belə, milli rejim prinsipindən qanunvericilik aktları ilə bir sıra istisnalar müəyyən edilə bilər. Nümunə olaraq, Hava məcəlləsində və dəniz ticarətini müəyyən edən qanunlarda, eləcə də digər əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin kapitan vəzifəsini (və ya komandir) və digər vəzifələrini daşıya bilməsi nəzərdə tutulur.

Hüquqi ədəbiyyatda əcnəbilərə münasibətdə milli rejimlə yanaşı, “ən əlverişli rejim”in və “xüsusi rejim”in mövcudluğu barədə danışılır [3, s.90-91]. “Ən əlverişli rejim” əcnəbilərə hər hansı bir sahədə istənilən üçüncü dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş hüquqların verilməsi kimi anlaşılır. Belə rejimdə əcnəbilərin hüquq və vəzifələrinin məcmusu bütüb əcnəbi dövlətlər üçün eyni olduğu halda, milli rejimə münasibətdə bir çox hallarda məhdud çərçivədə olması ilə fərqlənir. “Xüsusi rejim”ə gəldikdə isə bu, əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqların verilməsi, habelə əcnəbilər üçün fərqli vəzifələrin nəzərdə tutulmasını ehtiva edir. Nümunə olaraq müqavilə əsasında bir dövlətin ərazisində yerləşdirilmiş

başqa bir dövlətin hərbi qulluqçuları üçün bir qayda olaraq xüsusi hüquqi rejimin tətbiq olunduğunu göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq əcnəbilər bir sıra ölkələrdə kateqoriyalara bölünürlər. Onların hüquqi vəziyyəti bu və yaxud digər kateqoriyaya mənsubiyyətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Belə ki, Fransanın “Paskua Qanunu” əcnəbiləri aşağıdakı kateqoriyalara ayırır: müvəqqəti olaraq ölkə ərazisinə gələn turistlər; tələbələr; “muzdlu əməyin” daşıyıcıları (mövsümü fəhlələr); biznes fəaliyyəti ilə məşğul olanlar (3 il ərzində yaşayış hüquq əldə edən adi rezidentlər); 10 il ərzində yaşayış hüququna malik olan rezident şəxslər [6, s.16].

Əcnəbi vətəndaşların hüquqi statusunun mühüm və ayrılmaz elementlərindən biri onların məhkəmə müdafiəsi hüququdur. Öz inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərində Azərbaycan əcnəbilərin məhkəmə müdafiəsi hüququnun müxtəlif formada tənzimləyirdi. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Şah sultan Hüseyn tərəfində verilmiş silsilə fərmanlarda, həmçinin Nadir şah Əfşarın fərmanlarında rus tacirləri ilə yerli tacirlər arasında mübahisə yarandığı hallarda birincilərin dilmanların köməyi ilə yerli məhkəmədə iddia qaldırmaq və müdafiə hüququnu reallaşdırmaq imkanları əhatəli şəkildə tənzimlənməmişdir. Həmin fərmanların məzmunundan da görüldüyü kimi əcnəbilərin və yerlilərin məhkəmə müdafiəsi sferasında hər hansı hüquqi ayrılıq nəzərdə tutulmurdu. Gəlmə tacirlər də yerlilərlə bərabər məbləğdə məhkəmə rüsumlarını ödəyirdilər [4, s.258-259; 271-272]. Bu sahədə rus tacirləri üçün nəzərdə tutulan güzəşt və imtiyazlar ingilis şirkətlərinin təmsilçilərinə, həmçinin Avropa ölkələrində ticarət məqsədilə gəlmiş digər şəxslərə də şamil olunurdu. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının hökmranlığı altında olduğu ilkin dövrlərdə imperiya ərazisində bütün əcnəbilər beynəlxalq müqavilələrin müdafiəsi altına keçmiş oldu. Müqavilə əsasında razılığa gələn tərəflərin tələblərinə məhkəmələrə sərbəst surətdə müraciət etmək hüququ verilmişdi.

Əcnəbilərin mülki mühakimə icraatında vəziyyəti 1864-cü il məhkəmə nizamnamələrinin qəbulu ilə mənfəyə doğru bir qədər dəyişmiş oldu. Buna səbəb isə bir sıra dövlətlərin öz qanun-vericiliklərində Rusiya imperiyasının tələbləri tərəfindən məhkəmə xərclərinin təmin edilməsi məqsədilə girov qoymalarının vacibliyi haqqında qaydaları təsbitləməsi olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq, 1864-cü il Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsində belə bir qayda əks etdirilmişdi ki, “dövlət xidmətində olmayan və imperiya ərazisində daşınmaz mülkə sahib olmayan əcnəbi cavabdehin iş üzrə daşınmaz olduğu vurulan zərərin nəticələri ilə bağlı xərclərin təmin edilməsi ilə əlaqədar təminat təqdim edə bilmədiyi halda cavabdeh işin mahiyyəti üzrə heç bir izah vermədən işdən imtina etmək hüququ əldə edir” (m.571, 5-ci bənd). Bir sıra tədqiqatçılar həmin imtinanı özlərinə məxsus olan hüquqları müdafiə etməyə çalışan əcnəbilərin sıxışdırılması vasitəsi olmasını iddia edirlər [19, s.147]. 1896-cı ildə Dövlət Şurası tərəfindən Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsini 571-ci maddəsinin 5-ci bəndinə müvafiq dəyişiklikləri nəzərdə tutan qanun qəbul edildi. Həmin vaxtdan etibarən

prosesual qanunvericilik yuxarıda göstərilən imtinaya yol verən konkret əsasları nəzərdə tuturdu. Belə ki, qanunun həmin müddəası ilə imtina dəmiryolu üzrə beynəlxalq yükdaşımalar haqqında işləri üzrə; dövlət xidmətində olan və ya ölkə ərazisində daşınmaz əmlaka malik olan əcnəbilərə qarşı (daşınmaz əmlakın dəyəri güman edilən təminatın səviyyəsinə uyğunluğu əhəmiyyət kəsb etmirdi); qanun və ya beynəlxalq traktat üzrə belə təminatdan imperiya təbələrinin azad olduğu dövlətlərin təbəələrinə qarşı; barışıq hakimləri, zemstvo rəisləri, dairə məhkəməsinin qəzalar üzrə təmsilçiləri, şəhər hakimləri tərəfindən baxılan işlər üzrə; kommersiya məhkəmələrində baxılan veksəl və ticarət işləri üzrə (ümumi məhkəmə yerlərində 500 rubldan artıq məbləğdə veksəl və ticarət işlərinə baxıldığı şəhərlərdə) yol verilə bilərdi [19, s.157-159].

Beləliklə, 1896-cı il qanunu imtinanın tətbiqini bir qədər məhdudlaşdırmış oldu. O dövrdə müəyyən edilən və imperiya təbələrinin çətin maddi vəziyyəti ilə əlaqədar məhkəmə işləri üzrə onların məhkəmə xərclərini ödənilməsi ilə bağlı azad edildiyi halları özündə ehtiva edən “yoxsulluq hüququ” əcnəbi vətəndaşlara şamil olunmurdu. Bununla belə, ayrı-ayrı beynəlxalq müqavilələrlə, 1896-cı il Haaqa konvensiyası ilə (sonradan 1905-ci il konvensiyası ilə əvəz olunmuşdu) göstərilən məhdudlaşdırma təsbit olunmurdu. Belə müqavilələr 1871-ci ildə İsveçrə ilə 1894-cü ildə Almaniya ilə, 1895-ci ildə Danimarka ilə, 1896-cı ildə Fransa ilə bağlanmışdır [12, s.13].

Baxılan məhdudlaşdırma yalnız Rusiya imperiyasının xüsusi müqavilələr bağlamadığı və ya göstərilən konvensiyaya qoşulmayan dövlətlərin təbəələrinə və vətəndaşlarına münasibətdə öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdılar. Maddi mənada iddia hüququna isə imperiyanın ərazisində hansı bölgədə yaşamasından asılı olmayaraq bütün əcnəbi vətəndaşlar malik idilər.

İddia hüququ haqqında məsələ barədə fikir yürüdən F.F.Martens qeyd edirdi ki, “iddia hüququ hətta xüsusi beynəlxalq saziş olmadığı halda belə yerli təbəələrlə əcnəbilər üçün eyni olmalıdır” [15, s.2, 333]. Azərbaycanda əcnəbi vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququ yalnız Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsi ilə deyil, dövlətin xarici ölkələrlə bağladığı beynəlxalq müqavilələrlə də tənzimlənirdi. Belə ki, 1 aprel 1874-cü il tarixdə Rusiya imperiyası və Fransa arasında bağlanmış dəniz ticarəti haqqında traktat özündə belə bir qaydanı əks etdirirdi: “Fransızlar Rusiyada və ruslar (azərbaycanlıların da daxil olduğu bütün imperiya təbələri – X.İ.) Fransada ölkələrin qanunlarına uyğun olaraq bütün instansiyalar üzrə iddiaçı və cavabdeh qismində hər iki tərəfin məhkəmələrinə qarşılıqlı olaraq sərbəst şəkildə müraciət etmək hüququna malikdirlər və həmin ölkələrin təbəələrinə verilən bütün hüquq və imtiyazlardan bu məsələdə istifadə edə biləcəklər” [14, s.92]. Mülki Mühakimə İcraatında əcnəbilər üçün nəzərdə tutulan və yuxarıda qeyd olunan məhdudlaşdırma XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olmuş və həmin andan etibarən isə məhkəmə yardımı haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə ləğv edilmişdi. Belə ki, iddianın təmini məqsədilə girovun qoyulması qaydası aradan qaldırılmışdı. Bu-

nunla yanaşı, əcnəbilərin ölkə vətəndaşları ilə hüquqlarının bərabərləşdirilməsi qarşılıqlılıq kimi şərtin mövcudluğundan asılı vəziyyətə qoyulmuşdu [12, s.4-5].

Sovet qanunvericiliyində ilk dövrdə əcnəbi vətəndaşların mülki prosessual hüquq qabiliyyəti haqqında qayda müəyyən edilməmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, prosessual hüquqların subyektlərinin yalnız ölkə vətəndaşları olması haqqında da heç bir göstəriş qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdı. Həmin dövrün hüquq elmi belə bir yanaşmanı ortaya qoyurdu ki, prosessual hüquq qabiliyyəti maddi hüquqda mövcud olan hüquq qabiliyyəti ilə bağlıdır və ona görə də əcnəbi vətəndaşlar məhkəmədə yalnız Sovet dövləti tərəfindən onlara verilmiş hüquqları müdafiə edə bilirlər. Bu baxımdan da əcnəbilər mülki prosessual hüquqlar nöqtəyi nəzərindən ölkə vətəndaşlarına bərabər tutulurdular.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (m. 60) hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verir. 60-cı maddədə təsbit edilən norma həm Azərbaycan vətəndaşlarına, həm də əcnəbilərə şamil olunur. Bununla yanaşı, əcnəbi vətəndaşların mülki prosessual hüquq qabiliyyəti Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Prosesual Məcəlləsinin 46-cı fəslində də öz təsbitini tapmışdır. Məcəllənin 439-cu maddəsinin məzmununda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiəsi üçün Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ əks etdirilmişdir. Bütün sadalanan xarici şəxslərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edə və prosessual vəzifələri daşıya bilməsi müəyyən edilmişdir. Beləliklə də, həmin hüquqlardan ölkə ərazisində həm daimi yaşayan, həm də müəyyən məqsədlərlə - xidməti, ticari, ictimai, xüsusi işlərlə, təhsillə bağlı, turist qismində müvəqqəti olaraq yerləşən əcnəbi vətəndaşlar istifadə edə bilirlər. Göründüyü kimi, mülki mühakimə icraatı sferasında əcnəbi vətəndaşlara milli rejimin tətbiqini bizim qanunvericiliyimiz onların Azərbaycanda daimi yaşaması ilə əlaqələndirmir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi məhkəməyə müraciət etmək üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan hər hansı şərtləri və ya məhdudyyətləri nəzərdə tutmur. Bununla belə, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyi məhkəmə xərclərinin təmini üçün girov qoyulmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Argentinanın qanunvericiliyi bu ölkədə yaşamayan və əmlaka malik olmayan şəxslərin girov qoymasını məcburi hesab edir.

Əcnəbi vətəndaşların məhkəmə xərclərinin təmini məqsədilə girov qoyulmasından azad edilməsi haqqında məsələ 1 mart 1954-cü il tarixli Mülki Proses məsələləri üzrə çoxtərəfli Konvensiya ilə, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrlə tənzimlənir. Nümunə olaraq deyək ki, 1954-cü il Konvensiyasının 17-ci maddəsi müəyyən edir ki, sazişə daxil olan ölkələrdən hər hansı birində yaşayan və başqa bir dövlətin məhkəməsində iddiaçı və üçüncü şəxs qismində çıxış edən vətəndaşdan onun əcnəbi olması və yaxud da bu ölkədə daimi və ya müvəqqəti yaşayış yerinə malik olmaması əsa-

sında hər hansı bir formada təminat verilməsi və ya girovun qoyulması tələb edilə bilməz [20]. Mülki mühakimə icraatının növündən asılı olaraq, əcnəbi vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənfəələrinin prosessual müdafiə vasitələri qismində iddia, şikayət və ərizə çıxış edir. Məhkəmə müdafiəsi hüququnun yalnız mülki-prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olan şəxslər reallaşdırıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qüvvədə olan mülki prosesual qanunvericiliyi əcnəbi vətəndaşların prosessual hüquq qabiliyyətinə aid normaları öz məzmununda əks etdirir. AR MPM-nin 441.1 və 441.2-ci maddələrinə əsasən əcnəbilərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşı olduqları dövlətin qanunları ilə, əcnəbinin bir neçə vətəndaşlığı olduqda isə onun daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir [24].

Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrə gəldikdə isə onlar əksər hallarda mülki prosessual hüquq qabiliyyəti məsələlərini tənzimləmir. Bu müqavilələrdə müvafiq ölkənin vətəndaşı olan şəxsə münasibətdə həmin ölkənin qanunları ilə təsbitlənən mülki fəaliyyət qabiliyyəti haqqında norma öz əksini tapır. Şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsinin analoji qaydası mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquq münasibətləri və hüquqi yardım haqqında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Konvensiyasında təsbit edilmişdir [17]. Elmi-ədəbiyyatda mülki hüquq qabiliyyəti haqqında müqavilələrin normalarının məzmunu müxtəlif cür izah edilir. Bəzi əcnəbi alimlər, məs: P.Kalenski və V.Şteyner müqavilə normasının yalnız mülki fəaliyyət qabiliyyətini tənzimlədiyini iddia edirlər [11, s.251]. Bu mövqeni bəzi fəal alimlər də bölüşdürürlər [28; 13, s.49]. Digər alimlərin fikirlərinə görə, öz məzmunu etibarilə müqavilənin maddələrinin mətni eyni zamanda mülki prosessual hüquq qabiliyyətini də əhatə edir, çünki mülki fəaliyyət qabiliyyəti və mülki prosessual fəaliyyət qabiliyyəti bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqdadırlar [16, s.132-135].

Fikrimizcə, ikinci yanaşma daha düzgündür. İkinci qrup alimlərin mövqeyinin xeyrinə bir sıra dəlilləri də göstərmək olar. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, mülki prosesual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti kimi yetkinlik yaşına çatma anından başlayır. İkincisi, müəyyən edilmiş qaydada ruhi xəstəliyi ucbatından fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər mülki prosessual hüquq qabiliyyətinə də malik deyillər. Digər tərəfdən, 18 yaşına çatana qədər nigaha daxil olma, habelə emansipasiya (AR MM-nin 28.4-cü maddəsi) zamanı şəxs mülki prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində elmi ədəbiyyatda belə bir mövqə ifadə olunurdu ki, “ən mühüm prosessual məsələlərdən biri əcnəbinin ümumiyyətlə fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edən qanunla, yəni milli qanunla onun məhkəmədə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmək, iddiaçı və ya cavabdeh qismində çıxış etmək hüququna nə dərəcədə nail ola bilməsi idi” [15, s.336]. Bununla əlaqədar hesab olunurdu ki, yerli hakim prosessual fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı çəkişən tərəfin milli qanununun müvafiq normalarına müraciət etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ italyan heykəltaraşlığı dövründən başlayaraq, əcnəbi vətəndaş öz “şəxsi qanun”una tabe olurdu ki, bu da ikili bağlılığa malik ola bilərdi: vətəndaşlıq hüququ (milli qanun) və yaşayış yeri hüququ. Birinci halda fiziki şəxsin mülki-hüquqi statusu məsələləri həmin şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu ilə, digər hallarda isə ərazisində şəxsin daimi və ya müvəqqəti yaşadığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilirdi. Vətəndaşlıq qanununun bağlılığı formasında “şəxsi qanun” yaxın zamanlara qədər Avropa ölkələrində daxil olduğu bir çox ölkələrdə üstünlük təşkil edirdi. Baxılan kollizion bağlılığın təşəkkülü 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, həmin məcəllə ölkə hüdüdlərindən kənarında olan fransızların özlərinin vətəndaşlıq vəziyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinə aid olan milli qanunlarına tabeçiliyini nəzərdə tuturdu. Analoji məzmunlu qaydalar 1865-ci il İtaliya Mülki Məcəlləsində, 1896-cı il Almaniya Mülki qanunnaməsində, eləcə də, digər ölkələrin qanunlarında təsbit edilmişdir.

Hazırkı dövrdə vətəndaşlıq qanununa bağlılıq onun müasir miqrasiya şəraitində konkret situasiyaların xüsusiyyətlərinə cavab verən kollizion qərarlara nail olunmasını təmin edə bilməməsi baxımından tənqiddə məruz qalır. Doktrina “yaşayış yeri qanunu”nun, yəni domisiliyanın bağlantısının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə gedir. Bununla belə, domisiliyanın hər bir situasiya üçün eyni formada olan konsepsiyası mövcud deyildir. Roman-german hüququna əsaslanan hüquq sistemlərində domosiliya şəxsin adi yaşayış yeri kimi, ingilis-sakson hüquq sistemində isə müvafiq şəxsin daimi evi anlayışına ekvivalent olaraq ifadə edilir. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, hər hansı şəxsin vətəndaşlığı ilə müqayisədə onun domisiliyasını müəyyən etmək (niyyətlə bağlılığı olduğu üçün) olduqca çətindir. Digər tərəfdən, domisiliyanın mahiyyəti müxtəlif ölkələrdə fərqli izaha malik olduğundan onun anlayışının şərhilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar ortaya qoyulur. Nümunə üçün deyək ki, Yeni Şotlandiyada domisiliyaya malik olan kanadalı 40 il ərzində İngiltərədə yaşamasına və ingilis hərbi hava qüvvələrində xidmət etməsinə baxmayaraq əvvəlki yaşayış yerinə qayıtmaqla bağlı niyyətinin mövcudluğu səbəbindən onun İngiltərədə domisiliyaya malik ola bilməməsinə təsdiqləyən məhkəmə qərarı çıxarılmışdı [18, s.192].

Bütün yuxarıda söylənilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, əcnəbi vətəndaşların subyektiv hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququ onların ümumi hüquqi statusunun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Konkret ölkənin demokratikliyi, beynəlxalq münasibətlərin inkişaf səviyyəsi praktikada bu hüququn nə dərəcədə effektiv şəkildə reallaşdırılmasının ən vacib göstəricisidir. Müasir dünyada ən mühüm prinsiplərdən biri əsas insan hüquq və azadlıqlarının gözlənilməsidir. Hər bir dövlət öz ərazisində daimi və ya müvəqqəti yaşayan bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etməyə borcludur. Bu, həmin dövlətlərin də qoşulduğu bütün beynəlxalq aktların məzmunu və mahiyyətindən qaynaqlanır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısı kimi özünün Konstitusiyasında həm ölkə vətəndaşlarının, həm də əcnəbilərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin, o cümlədən də

məhkəmə müdafiəsinin təminatlarını nəzərdə tutan normaları əks etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq hüquqla tanınan dövlət suverenliyi (dövlətlərin suveren bərabərliyi) prinsipinə müvafiq olaraq əcnəbilərin hüquqi statusunun tənzimi məsələsi istənilən dövlətin milli səlahiyyətinə aiddir. Bu baxımdan da Azərbaycanda əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti bir sıra prinsiplərə - hüquq və azadlıqların vahidliyi, onların təminatlılığı, milli rejim, qanun qarşısında hamının bərabərliyi kimi prinsiplərə söykənir ki, bütün bunlar həm ölkə Konstitusiyasında, həm də müvafiq qanunlarda təsbitlənmişdir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə dünya miqyasında baş verən proseslər nəticəsində ayrı-ayrı ölkələrə miqrant axınlarının, qaçqınların və məcburu köçkünlərin üz tutması, siyasi, dini, etnik və digər hallar üzrə bu və digər ölkədən siyasi və diplomatik sığınacaq istənilməsi baxımından əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı problemlərin hüquqi tərəflərinə yenidən qaydılmasına və mövcud qanunvericiliyin təkmil vəziyyətə gətirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002, 2009 və 2016-cı illərdəki dəyişiklik və əlavələrlə). Bakı: "Hüquq yayın evi", 2018, 92 s.
2. Əliyev Ə. Əcnəbilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi vəziyyətinin əsas xüsusiyyətləri /Bakı universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2006, №1, s.25-45.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2012, 368 s.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı: «Nurlan», 720 s.
5. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: ELM və təhsil, 2015, 572 s.
6. Ануфриева Л.П. Международное частное право. Т.2, М.: Изд-во БЕК, 2000, 2002, 656 с.
7. Богуславский М.М. Новый советский закон о правовом положении иностранных граждан в СССР/ Статус иностранцев в СССР. М. АН СССР, 1984, с.7-59.
8. Ведомости Верховного Совета СССР. 1981, №26.
9. Герасименко Ю.В. Иностранцы: понятие и содержание их конституционно-правового статуса. Лекция. Омск: Юридический институт МВД России, 1996, 31 с.
10. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. Л., 1974, 156 с.
11. Каленский П., Штейнер В. Вопросы международного гражданского процессуального права в договорах о правовой помощи Чехословацкой Социалистической Республики. В кн.: Правовое сотрудничество между социалистическими государствами. М., 1962, 528 с.
12. Корсик К.А. Особенности правового положения иностранных граждан в Российской Федерации. М.: Политиздат, 1998, 274 с.
13. Лунц Л.А., Марышева Н.И. Курс международного частного права. Международный гражданский процесс. М.: Юридическая литература, 1976, 264 с.
14. Мамаев А.А. Процессуальная правоспособность иностранных граждан и юридических лиц в России // Правоведение. 1999, № 4, с.91-95.
15. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. СПб.: тип. М-ва путей сообщения (А.Бенке), Т.1., 1882, 418 с.; Т.2, 1883, 563 с. (Москва: Зерцало-М, 2014, Т.1, 368 с.; Т.2, 428.
16. Рубанов А.А. Процессуальное положение граждан по договорам о правовой помощи. В кн.: Правовое сотрудничество между социалистическими государствами. М.: Изд-во ИМО, 1962, с. 132-159.

17. Сборник договоров по оказанию правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам. М., 1996, 674 с.

18. Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. Перевод с англ. Под редакцией и со вступительной статьей доктора юрид. наук М.М. Богуславского. – М.: Прогресс, 1982, 496 с.

19. Энгельман И.Е. Отвод по необеспечению истцом-иностранцем издержек по делу и убытков ответчика // Журнал Министерства Юстиции, 1896, №10, с.143-164.

20. <http://docs.cntd.ru/document/1901087>.

21. <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=29680>

22. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf.

23. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/1/f_1770.htm

24. <http://www.e-qanun.az/code/9>.

25. <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=187894>; Левин Д.Б. Санкции в международном праве / Правоведение. 1981, №1, с.40-48.

26. <http://www.libussr.ru/infdoc2.htm>. Собрание законодательства СССР. 1925, №41, ст.303

27. <http://www.libussr.ru/infdoc2.htm>. Собрание законодательства СССР. 1926, №59, ст.439

28. <https://www.twirpx.com/file/680513>.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СТАТУСА ИНОСТРАНЦЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Хайям Исмаилов*

Резюме

Несмотря на то, что вопросы о правовом положении иностранцев в рамках истории права Азербайджана до сих пор не стали непосредственным объектом пристального изучения и исследования, но на различных этапах исторической эволюции нашей страны можно столкнуться с различными проявлениями этой проблемы, встречающиеся в содержании исторических и правовых источников. В статье исследуется проблема правового статуса иностранцев в пределах Азербайджана с древнейших времен до сегодняшних дней, выясняется степень ее нормативного регулирования и вместе с тем, подвергаются анализу характерные черты правовых норм соответствующих актов, содержащих права и обязанности иностранцев. Используя методы историзма, сравнительного анализа, объективизма и системного подхода раскрываются сущность историко-правовых фактов и связи между правовыми процессами различных исторических этапов, связанными с рассматриваемой проблемой.

Ключевые слова: *правовое положение иностранцев, правовое регулирование, нормы права, историко-правовые факты, историческая эволюция, права и обязанности.*

* д.ю.н., профессор кафедры Теории и истории государства и права Бакинского государственного университета

HISTORICAL ASPECTS OF NORMATIVE REGULATION OF THE LEGAL STATUS OF FOREIGNERS IN AZERBAIJAN

Khayyam Ismayilov*

Abstract

Despite the fact that questions about the legal status of foreigners within the framework of the history of law of Azerbaijan have not yet become a direct object of close study and research, but at various stages of the historical evolution of our country, one can encounter various manifestations of this problem that are found in the content of historical and legal sources. The article examines the problem of the legal status of foreigners within Azerbaijan from ancient times to the present day, reveals the degree of its normative regulation and at the same time analyzes the characteristic features of the legal norms of relevant acts containing the rights and obligations of foreigners. Using the methods of historicism, comparative analysis, objectivity and a systematic approach, are revealed the essence of historical and legal facts and the relationship between the legal processes of various historical stages associated with the problem under consideration.

Keywords: *the legal status of foreigners, legal regulation, legal norms, historical and legal facts, historical evolution, rights and obligations.*

* Doctor of Law, Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Baku State University